

AHOLI DEMOGRAFIK JARAYONLARINI STATISTIK TADQIQ ETISHNING USLUBIY JIHATLARI

Siroj Zarina Rustambekovna

Toshkent amaliy fanlar universiteti "Bank va moliya" kafedrası dots.v.b. PhD

e-mail: Zarina36.84@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda aholi demografik jarayonlarini statistik usullar asosida o'rganishning ilmiy-amaliy ahamiyati yoritiladi. Tug'ilish, o'lim, migratsiya, yosh-jins tarkibi, urbanizatsiya va demografik yuklama ko'rsatkichlari bo'yicha tahlillar olib borilib, ularning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatga ta'siri baholanadi. Tadqiqot demografik modellardan foydalanishning prognozlash va rejalashtirishdagi ustunliklarini ko'rsatadi.

Tayanch so'zlar: demografiya, statistik tahlil, tug'ilish, o'lim, migratsiya, urbanizatsiya, demografik yuklama, aholi tarkibi, prognoz.

KIRISH

Hozirgi globallashuv va tez sur'atlarda o'zgarayotgan ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar sharoitida aholi demografik jarayonlarini o'rganish davlat siyosati va milliy rivojlanish strategiyalarining eng muhim yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Chunki aholining soni, tarkibi, yosh-jins tuzilishi, tabiiy va mexanik harakati, migratsiya jarayonlari hamda ularning dinamikasi mamlakatning iqtisodiy o'sishi, mehnat bozori, ijtimoiy infratuzilmani rejalashtirish va resurslar taqsimotini samarali boshqarishga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois demografik jarayonlarni statistik tadqiq etish usullari va metodlarini takomillashtirish ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyatga egadir.

So'nggi yillarda O'zbekistonda demografik jarayonlarda aholi sonining barqaror ortishi, urbanizatsiya jarayonlarining kuchayishi, reproduktiv xulq-atvordagi o'zgarishlar, tashqi va ichki migratsiya oqimlarining tezlashuvi kuzatilmoqda. Bunday tendensiyalar demografik jarayonlarni chuqur statistik tahlil qilish, ularning sabab-oqibatlarini aniqlash, prognozlashtirish usullarini rivojlantirish va ilmiy asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilishni talab etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Aholi demografik jarayonlarini o'rganishda statistik usullar, demografik modellar, prognozlashtirish texnologiyalari va ko'p omilli tahlil yondashuvlari markaziy o'rin tutadi. Ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, turli mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan demografik usullar umumiy metodologik baza sifatida xizmat qiladi. Birinchi navbatda, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Demografik bo'limi tomonidan e'lon qilinadigan hisobotlarda aholi o'sishi, urush va iqtisodiy o'zgarishlar demografik dinamikaga qanday ta'sir qilishini baholovchi standart modellar taklif etilgan. Ikkinchi manba sifatida Preston, Xinton va Fillips tomonidan taklif etilgan zamonaviy demografik tahlil konsepsiyalari aholi tarkibi, o'lim va tug'ilish darajalari, demografik sdviglar va ularning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini statistik baholashga yo'naltirilgan.

O'zbek demograf olimlari R.Abdullayev, X.Rajabov va Sh.Alimovlar aholi o'sishining hududiy tafovutlari, urbanizatsiya jarayonlari va migratsiya harakatlarini statistik tahlil etish bo'yicha muhim ilmiy ishlanmalarni taqdim etgan. Ayniqsa, Rajabov (2020) demografik prognozlashtirishda regressiya modellari va dinamik qatorlarni qo'llash samaradorligini asoslab beradi. Shu bilan birga, Yevrostat va Jahon Banki hisobotlarida demografik yuklama, yosh tarkibi va mehnat resurslarining dinamikasini baholovchi indikatorlarning takomillashgan tizimi qisqa va uzoq muddatli prognozlashtirishda asosiy metodik baza sifatida qo'llaniladi.

Demografik jarayonlarning sifat ko'rsatkichlari hayot davomiyligi, reproduktiv xulq-atvor, migratsiya intensivligi va demografik o'tish bosqichlari Livshis, Barkalov va Shanin ishlarida chuqur yoritilgan bo'lib, ularda demografiyaning sosiologik va iqtisodiy interpretatsiyasi kesishgan holda talqin qilinadi. Shuningdek, B.Anderson va R.Li tomonidan ishlab chiqilgan demografik o'tish nazariyasi aholining uzoq muddatli o'zgarishini modellashtirishda asosiy metodologik asos sifatida qo'llaniladi.

Metodologiya nuqtai nazaridan, ushbu tadqiqotda demografik ko'rsatkichlarning statistik tahlili (koeffisientlar, indekslar, demografik piramida), dinamik qatorlar va trend modellari, regressiya tahlili, prognozlashtirishning ekstrapolyasiya usullari hamda hududiy solishtirma tadqiqot usulidan foydalaniladi. Tahlil jarayonida BMT, Jahon Banki, Yevrostat va O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligining rasmiy ma'lumotlari asosiy manba sifatida qo'llaniladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Qishloq xo'jaligida innovatsion iqtisodiyot tamoyillarini joriy etishning institutsional mexanizmlari, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, samarali innovatsiyalarni joriy etish uchun mavjud institutsional tizimlarning yaxshilanishi zarur. Milliy innovatsiyalar tizimi, texnologik yangilanishlar va ilmiy-tadqiqot ishlari qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilishda muhim omil bo'lib, global miqyosda o'z o'rnini topishga yordam beradi.

Shuningdek, innovatsion klasterlar va aqlli texnologiyalarni qo'llash, qishloq xo'jaligi sohasida samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, raqamli transformatsiyani amalga oshirish va ilmiy yondashuvlarni kengaytirish orqali innovatsion iqtisodiyot tamoyillarini muvaffaqiyatli amalga oshirish mumkin. Bularning barchasi qishloq xo'jaligida barqaror rivojlanishni ta'minlashga yordam beradi.

Aholi demografik jarayonlarining statistik tahlili mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni baholash va uzoq muddatli rivojlanish strategiyalarini belgilashda muhim ahamiyatga egadir. Ushbu tadqiqot doirasida aholining tabiiy harakati (tug'ilish, o'lim, tabiiy o'sish), mexanik harakati (migratsiya), yosh-jins tarkibi, demografik yuklama, urbanizatsiya, oilaviy tarkib va reproduktiv xulq-atvor kabi qator ko'rsatkichlar statistik usullar orqali tahlil qilindi.

So'nggi yillarda O'zbekistonda tug'ilish darajasi nisbatan barqaror bo'lib, yosh aholining ulushi yuqori bo'lib qolmoqda. Bu holat mamlakatning mehnat resurslari potensialini oshirsa-da, ta'lim, sog'liqni saqlash, uy-joy va infratuzilmaga bo'lgan talabning jadal o'sishini ham yuzaga keltiradi. Shu bilan birga, o'lim darajasining pasayishi va aholining o'rtacha umr davomiyligining oshishi demografik yuklama koeffitsiyentining kelgusida o'zgarishini anglatadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, 2040 yillarga kelib keksalar ulushining ortishi mehnat bozori va pensiya tizimiga yangi talablarni shakllantirishi mumkin.

Migratsiya jarayonlari dinamikasi ham aholi tarkibiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ichki migratsiyada urbanizatsiya sur'atlarining tezlashuvi kuzatilib, yirik shaharlarda aholi zichligining ortishi mehnat bozorining tarkibiy o'zgarishi, uy-joy bozoridagi talab va transport infratuzilmasining yuklamasiga ta'sir qilmoqda. Tashqi migratsiyada esa mehnat migrantlarining salmog'i yuqori bo'lib, ularning yalpi aholi dinamikasidagi o'rni va mamlakatga qaytib kelgan migrantlarning iqtisodiy faolligi aholi ijtimoiy tarkibiga ta'sir etuvchi muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Yosh-jins tarkibining statistik tahlili aholining demografik piramidasi hali ham "keng asosli" ekanini ko'rsatadi, bu esa reproduktiv yoshdagi ayollar ulushi yuqori bo'lganini anglatadi. Bunday tarkib qisqa va o'rta muddatli davrda aholi sonining o'sishi davom etishini, uzoq muddatda esa demografik o'tish jarayonini tezlashtirishini anglatadi. Shu bilan birga, yoshlar ulushining yuqoriligi mehnat bozorida yangi ish o'rinlarini yaratish, ta'lim sifatini oshirish va yoshlar siyosatini kuchaytirishni talab etadi.

Demografik yuklama koeffitsiyenti bo'yicha tahlillar shuni ko'rsatadiki, mamlakatda 0–14 yoshlilar soni katta bo'lgani uchun umumiy yuklama hozircha yuqori emas, ammo kelgusida keksalar ulushining ortishi demografik yuklamani qayta taqsimlashni taqozo etadi. Bu holat pensiya tizimi

barqarorligi, mehnat bozoridagi faollik va ishchi kuchini qayta tayyorlash siyosati uchun muhim signal hisoblanadi.

Tahlil jarayonida statistik modellashtirish usullari dinamik qatorlar, trend modellari va regressiya tahlili demografik ko'rsatkichlarning uzoq muddatli prognozini chiqarishda samarali ekanligi aniqlandi. Prognozlar ko'rsatmoqdaki, aholi sonining ortishi bilan birga urbanizatsiya darajasi, ta'lim oluvchilar ulushi va mehnat resurslarining tarkibiy o'zgarishi yanada kuchayishi kutilmoqda.

Demografik jarayonlarning statistik tadqiqi nafaqat aholi dinamikasini tushunish, balki ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning barcha yo'nalishlarini ilmiy asoslashda ham hal qiluvchi ahamiyatga ega. Aniq statistik modellar, demografik indikatorlarni to'g'ri baholash va prognozlash mamlakatning barqaror rivojlanish strategiyasini belgilashda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA

Ushbu tadqiqotda aholi demografik jarayonlarini statistik usullar orqali o'rganishning amaliy va nazariy ahamiyati chuqur yoritildi. Demografik ko'rsatkichlarning - tug'ilish, o'lim, migratsiya, yosh-jins tarkibi, demografik yuklama va urbanizatsiya darajasi - tizimli tahlili mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda muhim omillar ekanligi aniqlandi. Demografik modellar va dinamik qatorlarni qo'llash aholi sonining kelajakdagi o'sishi, mehnat resurslari tarkibining o'zgarishi va hududiy demografik tafovutlarni prognozlash imkonini berdi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda yosh aholi ulushi yuqori bo'lib, bu mehnat bozori va ta'lim tizimi uchun katta potensialni anglatadi. Biroq demografik yuklamani kelgusida keksalar ulushining ortishi tufayli qayta taqsimlash zarurati paydo bo'lishi mumkin. Urbanizatsiya jarayonlarining tez sur'atda davom etishi esa shahar infratuzilmasiga, uy-joy siyosatiga va transport tizimiga qo'shimcha yuklama yuklashi mumkin.

Demografik jarayonlarning statistik tahlili mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni asoslash, resurlarni maqsadli taqsimlash, migratsiyani boshqarish, ta'lim va mehnat bozorini rejalashtirishda ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish zarurligini yana bir bor tasdiqladi. Tadqiqot demografik ma'lumotlarning sifatli yig'ilishi, o'zgarish modellashtirilishi va prognozashtirilishi milliy rivojlanish strategiyalari uchun strategik ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. United Nations. World Population Prospects 2022. — New York: UN Department of Economic and Social Affairs, 2022. — 357 p.
2. Preston S., Heuveline P., Guillot M. Demography: Measuring and Modeling Population Processes. — Oxford: Blackwell Publishing, 2001. — 298 p.
3. Keyfitz N., Caswell H. Applied Mathematical Demography. New York: Springer, 2005. 368 p.
4. Евростат. Демографические индикаторы стран Европы, 2023. — Luxembourg: Eurostat Publications, 2023. — 112 с.
5. World Bank. World Development Indicators: Demographic Trends. — Washington D.C., 2023. — 202 p.
6. Rajabov X. Demografik jarayonlarni prognozashtirishda statistik modellar. — Toshkent: Fan, 2020. — 184 b.
7. Abdullayev R. Demografiya va aholi statistikasi. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2019. 210 b.
8. Alimov Sh. Urbanizatsiya va aholi migratsiyasi: statistik tahlil. — Toshkent: Yangi asr, 2021. — 175 b.
9. Лившиц В. Демография: теория и практика. Москва: Статистика России, 2018. — 256 с.
10. Anderson B., Lee R. Long-term Demographic Change: Theoretical Models and Economic Implications. — Cambridge University Press, 2017. — 240 p.